

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מט, תשנ"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

האל, השד והספרות הרוסית

כאשר אנו נתקלים בחקר הספרות החדשה והדיבור העברי הישראלי בביטוי שאינו מוכר מן המקורות הקדומים, עולה לעתים קרובות ההשערה שלפנינו תרגום שאילה. תרגום שאילה הוא תופעה נפוצה, סוגיו ידועים וטבעו שקוף מאוד, אולם תיאור מדויק של התהליך בעברית החדשה כרוך במספר קשיים. מכיוון שלשונות אירופה עצמן השפיעו זו על זו, קשה במקרים רבים לקבוע מאיזו מהן בדיוק שאלה העברית החדשה ביטוי, דגם גזירה או מבנה מסוים, ולפעמים אף אין לשלול את האפשרות של שאילה משתי שפות או יותר במקביל. קושי נוסף הוא חסרונן של מילון יידי מפורט המכיל מקורות ספרותיים רבים, כדוגמת מילון של כנעני בעברית, והרי מוסכם על הכול שהיידיש היא אחת הלשונות שהעברית שאלה מהן מלוא חופניים.

עם זאת, דומה כי בחקר לשון התחייה והעברית של ימינו יש חשיבות מיוחדת לספרות הרוסית. כידוע, תרגומי הקלאסיקה הרוסית לעברית נעשו בדור התחייה בהיקף גדול מאוד, ובין המתרגמים היו מיטב הסופרים והמשוררים העבריים שיצרו את ראשית ספרותנו החדשה.

תופעה ידועה בסמנטיקה של העברית החדשה היא חילונם של מילים וביטויים שונים, היינו הוצאתם מתחום הקודש והשימוש בהם לענייני חול. כך הוא, למשל, בהרחבת משמעותם של הפועל **בירך** ושל שם העצם **גורל** ועוד (ראה לעניין זה ר' וייס, "מקודש לחול", לשוננו לעם כח [תשל"ז], א, עמ' 32-1, וכן גביע צרפתי, "תהליכים ומגמות בסמנטיקה של העברית החדשה", לשוננו נד [תש"ן], עמ' 115-199). דומה כי גם על השמות הקדושים ביותר - כינויי האל למיניהם - עבר תהליך "חילון" המתבטא בהוספת תפקידים תחביריים-סמנטיים חדשים, ונראה שעל תהליך זה השפיעו הלשון והספרות הרוסית.

להצגת הדברים בחרנו לדוגמה יצירת מופת מאמצע המאה התשע עשרה: הקומדיה "רביזור" מאת גוגול בתרגומו של אברהם שלונסקי (תל-אביב תרצ"ה). בדקנו בקומדיה זו, המשקפת את הדיבור הרוסי בזמן חיבורה (סוף השליש הראשון של המאה התשע-עשרה), כיצד משמשים כינויי האל, והבאנו את הדוגמות במקביל לביטויים שנמצאו במקורות העבריים ובספרות העברית החדשה. יכולנו לבחור ביצירה מתורגמת אחרת שתרגם אחד מן הסופרים העבריים הגדולים (ובתרגום ישן יותר), אולם ל"רביזור" יש

יתרונות מיוחדים להמחשת תהליך השאילה: (א) זהו מחזה ולא סיפור, ועל כן הלשון בו קרובה יותר לרוסית המדוברת מאשר לספרותית. (ב) זו יצירה ידועה שנקראה ונלמדה בארץ בגרסתה העברית.

מכיוון שתפיסת העולם הרוסית העממית בנויה על ניגוד בין כוחות הטוב לכוחות הרע, בדקנו לא רק את הביטויים הכוללים את האל אלא גם את הביטויים המזכירים את השד ואת השטן. אף למילים אלו יש, כפי שהתברר, חיים חדשים בעברית בת ימינו.

1. שמות האל כמילות קריאה

במקרא יש מעין מילת קריאה להבעת אישור וחיזוק הדברים, שהתפתחה מלשון שבועה: **חי ה'** או **חי האלוהים**, כגון **"חי ה' כי ישר אתה"** (שמואל א כט, ו); **"חי ה' כי אם רצתי אחריו"** (מלכים ב ה, כ) ועוד. נראה שזה המקרה היחיד במקורות שכינויי האל מרכיבים ביטויי קריאה; לעומת זאת בעברית החדשה יש מילות קריאה רבות שהתפתחו מלשונות פנייה. לשונות הפנייה אל הבורא רבות ומגוונות במקורותינו והקשרן דומה לכל הפניות האחרות: הן מקדימות דיבור ישיר או משולבות בתוכו כאשר נמען הדברים הוא האל, כגון:

- **אלוהים**, אלי אתה, אֶשְׁחָרֶךְ, צמאה לך נפשי כְּמָה לך בְּשָׁרִי. (תהלים סג, ב)
- אמר לפניו, **ריבונו של עולם**, למה אני מת? (ספרי דברים, שלט)
- **אבי שבשמים**, החרבת את עירך ושרפת את היכלך. (אליהו רבה, כח)

בעברית החדשה ביטויים כגון **אלוהים אדירים**, **ריבונו של עולם** וכד' שכיחים במעמד תחבירי מוסגר שאין עניינו פנייה. תפקידם הנוסף - מילות קריאה שמביעות תמיכה, אנחה או אף זלזול (כגון: **"למה לך להתעסק בזה, ריבונו של עולם!!!"**). לתופעה הזאת יש תיעוד כבר בראשית לשון התחייה. למשל, בסיפורו של מנדלי **"בעמק הבכא"** (שהתפרסם לראשונה ב"השילוח", א [1894]) אנו מוצאים את הביטוי **ריבונו של עולם**, שאפשר לראותו בדוחק כמעין פנייה רטורית, ונראה יותר לקבוע שזאת מילת קריאה:

- מוחך עובד חושב יומם ולילה על עסקי האורח הזה: **ריבונו של עולם**! מאין הוא בא? מי הוא ומה לו פה אצלי? (עמ' 8)

חשוב לציין שהצירוף **ריבונו של עולם** משמש בסיפור הקטן הזה פעמים רבות, ותמיד כלשון פנייה אל ה' ממש, בשאלה או בטענה שמתאים להפנות אליו, ורק כאן לפנינו מקרה גבולי העומד בין הפנייה הרטורית למילת הקריאה.

השימוש בכינויי הבורא בתור מילות קריאה נפוץ ושגור בימינו הן בלשונו הכתובה והן במדוברת, ומשמעות זו אף רשומה במילונים.

אבן-שושן מביא במילון את הצירופים **אלי שבשמים**, **אל אלוהים** ומגדירים "קריאה של צער, תימהון וכדומה". כן נמצא במילון **אלהים אדירים** - "קריאת תימהון והפתעה". במילון הסלנג של דן בן-אמוץ ונתיבה בן-יהודה ("מילון עולמי לעברית מדוברת", תל-אביב 1972) מובא הערך **אלוהים** לעצמו במובן של 'קריאת התרגשות' ובלוויית דוגמה: "אלוהים! מה אתה עושה? אתה משוגע?".

מילות קריאה המזכירות את האל רגילות בלשון ובספרות הרוסית, וב"רביזור" (היצירה שבחרנו, כאמור, לשם הדגמה) תרגם אותן שלונסקי דרך קבע תרגום מילולי. יש לשים לב גם לגודש הופעתם של הביטויים, כגון:

- **ריבון העולם!** ועוד פקודת סתר בידו! (עמ' 7)
- היזהר לך פן יענשוך סוף סוף על כך!
- אח, **אב רחום!** (עמ' 16)
- - אח, **אל אלוהים! אל אלוהים!** צא מהר אל הרחוב... (עמ' 22)
- אח, **אבי שבשמיים**, שכחתי לגמרי כי ליד הגדר ההיא נערמו תלי תלים של מיני אשפה. (עמ' 24)
- הה, **אל אלוהים, אל אלוהים**. ניסע, פטר איוונוביץ'. (שם)
- (באנחה): אח, **אלי שבשמיים**, אילו איזו חמיצה, לפחות! נדמה לי, עולם ומלואו הייתי בולע עכשיו. (עמ' 29)
- הה, **אל אלוהים**, איזה כעסן! (עמ' 38)
- אה, **אל-אלוהים**, שוב אתן בשאלותיך הטיפשיות... (עמ' 65)

ועוד רבים.

הביטויים הרבים והמגוונים האלה אינם זרים לקורא העברי אף שאין כדוגמתם במקורותינו.

לכאורה אפשר שהדמיון בין המקורות הלועזיים לעברית החדשה הוא מקרי: המעבר מפנייה למילת קריאה איננו מפתיע כשלעצמו, ומלבד שמות הכוחות העלאנושיים יש מילים נוספות, כגון **אימא**, שצפויה בהן בשפות שונות תזוזות תפקיד תחבירי-סמנטי מסוג זה. אפשר אפוא לשער שזאת תופעה טיפולוגית שאיננה קשורה למגע בין שפות. אולם נראה שיש כאן בכל זאת השפעה מן החוץ ולו רק משום העובדה שבתרבות ישראל הקלאסית יש הימנעות מכוונת משימוש שלא לצורך בשמותיו הקדושים של האל.

אשר לצירוף **אל אלוהים** יש להעיר שמקורו לכאורה כבר במקרא: "אל אלהים ה' אל אלהים ה' הוא ידע וישראל הוא ידע" (יהושע כב, כב), אלא

שבעברית החדשה הוא שינה את פניו הן מבחינת המבנה התחבירי הן מבחינת המשמעות.

ביטוי זה מצוי במשמעותו החדשה כבר בספרות בת תקופת העלייה הראשונה, למשל בסיפורי חמדה בן-יהודה, ובימינו אנו מוצאים אותו בכתבי סופרים רבים: חיים הזז, אהרן מגד, ס' יזהר ואחרים. לדוגמה:

- אך בו ברגע נשארתי כמשותק על מקומי. **אל אלוהים!** האם עיניי לא הטעונו? (א' מגד, הלוויה, עמ' 65)

אחת מקריאות האנחה הנפוצות ברוסית מורכבת משני כינויים שונים של האל: Gospodi Bozhe, ואולי הוא המשפיע על הביטוי **אל אלוהים** המתחדש בעברית החדשה כהרכב של שם ותמורה.

ביטויים נוספים שיש בהם הזכרת כינויי הבורא שלא בדרך האופיינית למקורות העבריים הם ביטויי התחינה, כגון: **בשם האלוהים, למען ה'**, והם ראויים לעיון נפרד שאין כאן מקומו.

2. ביטויים שהמילים **אל** ו**שד** מתחלפות בהם

בשיר "זמר המפוחית" כותב נתן אלתרמן:

מה קרה לי **השד יודע**
מה היה לי **יודע האל**...

כבר העירה לאה סקיבא כי הביטוי **השד יודע** הוא תרגום שאילה מידיש: **דער טייטול וייסט** (ראה מאמרה בלשונונו לעם לח [תשמ"ז], ג-ד, עמ' 349). באנגלית קיים אמנם הביטוי God knows, אולם ההקבלה המלאה בין שני הביטויים הנרדפים **השד יודע** ו**האל יודע** מקורה ככל הנראה סלאבי (ואולי גם היידיש שאלה את הביטוי ממקור זה). השד רווח בספרות הרוסית, הן כשם עצם רגיל והן כחלק מצירופים כבולים, והביטוי **השד יודע** מצוי ב"רביזור" וביצירות אחרות הרבה מאוד. אלתרמן, שהיה מושרש היטב בתרבות ובספרות הרוסית, בוודאי הושפע כאן מהן. הרוסית מכירה ביטויים נוספים שהאל והשד מתחלפים בהם כמעט באופן חופשי. דוגמה מובהקת היא זוג הביטויים **השד עמו** / **האלוהים עמו** המשמש בעיקר להבעת ביטול, במובן 'נניח לו', או הביטוי **האלוהים עמן** המביע תמיחה (בדומה לאמירה **בחיך** הרווחת בעברית המדוברת). אף את הביטוי הזה תרגם שלונסקי כלשונו:

- זה הפקיד שעליו הואלת לקבל הודעה - רביזור!
- מה אתה סח, **אלוהים עמן**! (עמ' 20)
- **האלוהים עמו**! אני אדם פשוט אני. (עמ' 66)

לכאורה אין המשפטים האלה מובנים מאליהם לקורא העברי. צירוף מעין זה מצוי אמנם במקרא אך שם הוא בהוראת ברכה ועידוד, כגון "ויאמר לקוצרים ה' עמכם" (רות ב, ד), ולא בהוראה שיש לו כאן. ההקבלה הסינטגמטית בין האל לשד טבעית לתפיסה הדתית העממית בקרב האומות הסלאביות שהדואליזם הפרסי השתרש בהן יותר מאשר בכל עדה נוצרית אחרת. הביטויים המקבילים האלה רומזים לניגוד שבין האל וכוחות הטוב לשטן וכוחות הרע. רעיון זה זר לתפיסה היהודית המציגה, כבר החל מן המקרא, את השטן, השדים ושאר המזיקים כמצויים בשליטתו המוחלטת של בורא העולם וכדמויות שאינן יכולות לפעול אלא בהסכמתו.

3. עזאזל

במילונייהם של אבן-שושן ושל כנעני נמצא הביטוי **לך לאלף עזאזל** בתור צירוף מן העברית החדשה ובתיעוד מסיפורי חיים הזז.

פרשני המקרא, כבר החל בחז"ל, וכן חוקרי הספרות העתיקה עסקו רבות במקור השם **עזאזל** ובגיזורו. במסורת ישראל נשתרש הפירוש המקובל שנתנו לו חז"ל - שמו של הר, צוק סלע 'עז וקשה' (ראה, למשל, פירוש רש"י לויקרא טז, ח והוא על פי יומא סז ע"ב). אולם במילונים המדעיים למקרא אפשר למצוא את המשמעות האחרת - 'שמו של שד' (ראה למשל במילונם של קלר ובאומגרטנר, על פי השוואה ללשונות שמיות אחרות; הד לתפיסה זו נמצא גם במדרשי חז"ל על "בני האלוהים" שמחזאי ועזאל [עזאזל] - מלאכי חבלה שירדו וקלקלו עם בנות האדם [ראה ביומא שם]). במילוני ימינו (אבן-שושן, כנעני, מילון ההווה, רב-מילים) הובא הפירוש הראשון המושרש בעברית לדורותיה. מילון ההווה אף מוסיף שבהרחבה **עזאזל** הוא מקום נידח ומקולל. לאור כל זאת שימוש ב**עזאזל** כלשון ריבוי (**אלף עזאזל**) עשוי להפתיע את הקורא העברי.

בתרגומי יצירות הספרות מרוסית באה לעתים קרובות המילה **עזאזל** כתרגומם של ביטויים הכוללים את המילה chort - שד (chort, k chortu [=לשד], chort poberi [=השד ייקח]). ברוב הביטויים האלה אין הכוונה לשד כפשוטו אלא להבעת ביטול, חוסר סבלנות או חוסר שביעות רצון, וכן כלשון קללה או כמילת קריאה, בדומה לביטויים המזכירים את האל, וכך לדוגמה ב"רביזור":

- בטוח אני כי כבר מוכנים המה כתבי מלשינות בסתר... איש איש מהם ייקח בידו רחוב... **לעזאזל**, רחוב - מטאטא! ויטאטאו את כל הרחוב המוביל אל האכסניה. (עמ' 23)

- **לעזאזל**, הרעב מציק כל־כך, ובמעיים קיש־קיש־קריא כזה... (עמ' 37)
- ומדוע, **לעזאזל**, אי־אפשר גם לי. (עמ' 34)

בין לשונות הקללה הרוסיים שיש בהן המילה **שד** נפוצה גם הנוסחה tysacha chertej, כלומר **אלף שדים**, ומכאן אפשר להבין גם את הביטוי **אלף עזאזל**.

בתורה יש מעין ניגוד בין ה' **לעזאזל**, ואילו בתרבות הסלאבית האל מנוגד, כאמור, ל**שד**. מכאן השימוש בצירופי המילה **עזאזל** כתרגום המילה chort (ודאי לא רק בספרות אלא גם בדיבור החופשי של העולים מדור תחיית הלשון שהיו בני שתי תרבויות בעת ובעונה אחת: תרבות עם ישראל ותרבות ארצות המוצא). לפיכך נתפס העזאזל עצמו כ**שד** ולא כשם מקום - התפיסה המקובלת במסורת ישראל.

אולם באשר לשימושו של הזו בביטוי זה נראה שלא הרוסית השפיעה. כיוצא רוסיה שהגיע לארץ בגיל מבוגר, שלט הסופר בלשון המקורות במידה כזאת של טבעיות שהשפעת לשונות הגולה כמעט שאינה ניכרת ביצירותיו המאוחרות. הצירוף **אלף עזאזל** בא בספרו "היושבת בגנים" - סיפור על עולי תימן, שבו הזו מחקה את לשונם המדוברת, ואכן בפי בני תימן שכיח הביטוי **לאֵלֶף אֵלֶפִי עֵזְאֵזֶל** (אני מודה למר אורי מלמד על מידע זה). קשה לקבוע אם מביטוי זה עולה התפיסה של **עזאזל** כ**שד**, או שהוא נוצר מתוך נטייה להסמיך מספרים גדולים לכל לשון של קללה, גם במקום שמשמעותה הבסיסית של המילה איננה סובלת ריבוי על ידי מספר.

מכל מקום, **לעזאזל** בעברית החדשה הוא לשון של קללה. נראה ששימוש זה התגבש בלשונו בהשפעת לשונות ותרבויות אחרות, שבעקבות המצוי בהן הקללה מתחברת בתודעתנו ל**שדים**.